

Xarı-bülbül güllü Azərbaycanla həmişə Şuşa rayonunun simvolu kimi başa düşülüb. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı isə o bütün Qarabağın, daha sonra da şanlı qələbəmizin və əziz şəhidlərimizin ruhunun simvoluna çevrildi. Ancaq ölkəmiz və xalqımız üçün bu qədər mühüm olan bu simvolun elmi etimologiyası indiyədək yazılmayıb. 2022-ci ilin Azərbaycanda "Şuşa ili" elan edilməsi, 2023-cü ilin isə bu şəhərin TÜRKSÖY tərəfindən türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilməsi bu məsələnin həllini daha da aktuallaşdırır. Çünki indiyədək rəsmi məlumatlarda belə, bu adın xalq etimologiyalarından istifadə edilib. Əfsanə səciyyəli xalq etimologiyalarında isə bu addakı "xarı" sözü gah "xar" sözünün tikan, gah da "xar etmək" (alçaltmaq) mənaları ilə eyniləşdirilir və bu mənalara uyğun da əfsanələr uydurulur. Məsələn, belə əfsanələrdən birində deyilir ki, bir gün bülbül öz sevgilisi güllün yanına getmək istədiyi vaxt güclü külək əsməyə başlayır. Küləyin məqsədi güllü öyərək, bülbülün gözləri qarşısında xar etmək imiş. Küləyin gücündən nəhəng çinarlar, uca sərvlər, salxım söyüdlər dönə-dönə əyilmiş. Yalnız zərif, gözəl gül küləyin azgınlığına tabe olmurmuş. Bunu gören külək heyrətlə güldən soruşur: "Ay zərif, zərif gül, sən hansı cəsarətlə mənə baş əymirsən? Sən bu gücü haradan alırsan?" Gül inamla cavab verir ki, "məhəbbətdən. Məhəbbətin gücü yenilməz olur. Mən bülbülü sevirəm. Ona saf məhəbbətim məni baş əyməyə qoymaz".

Bu sözlərdən qəzəblənən külək daha da güclü əsməyə başlayır. Gül artıq son qüvvəsini toylayırdı, onun müqaviməti tükənmiş başlayırdı. Bu zaman bülbül özünü güllün harayına çatdırır. O, sinəsini yavaş-yavaş əyilən güllün köksünə söykəyir və onun əyilən qamətini düzəldir. Külək daha

və onun müxtəlif növləri Qafqazda, Yunanıstanda, Türkiyədə, Krım və başqa regionlarda bitir.

Xarı-bülbülün guya təkcə Şuşada bitməsinə dair mülahizələrin yaranmasına isə, çox güman ki, aşağıdakı hadisələr səbəb olmuşdur: məlumdur ki, Qarabağ xanı İbrahim Xəlilin qızı Ağabəyim xanım (1780-1828) siyasi səbəblərlə bağlı İran hökmdarı Fətəli şahla ələ verilmişdi. Rəvayətə əsasən Ağabəyim xanım öz vətəni Şuşa üçün çox darıxdığına görə şah Tehrandə ona "Vətən bağı" adlı bir bağ saldırmış və Şuşada olan bütün bitkilərdən, o cümlədən də, xarı-bülbül bitkisindən bu bağda əkdirmiş, ancaq xarı-bülbül burada bitməmişdir. Tarixi məlumatlara əsasən isə Ağabəyim xanım şahın Tehrandakı hərəmxanasındakı digər qadınlarla ünsiyyəti çox da xoşlamadığına görə o, şahın Tehran yaxınlığında olan Şimran yay qəsriyə yaşayış, ömrünün sonlarında isə oğlu ilə birlikdə Qum şəhərinə köçüb, bu şəhərin hakimi olmuşdur. Çox güman ki, xarı-bülbül bitkisini də şahın Şimrandakı yaylaq qəsrinin bağında əkməmişlər. Görünür, bu bitki Şimrandə bitmədiyinə görə belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, bu gül yalnız Şuşada bitir.

İndi xarı-bülbül çiçəyinin özünü nəzərdən keçirək: "Onun xırda bənövşəyi rəngli ləçəkləri otların arasından güclə seçilir. Çiçəyin üç ləçəyi var, lakin simmetrik quruluşna görə aydınca seçilir ki, dördüncü lə-

"XARI-BÜLBÜL" ADININ ETİMOLOGİYASI

da hiddətlənir və bu zaman güllün xarı (tikanı) bülbülün sinəsinə sancılır. Bülbül məhv olur, ancaq güllü bir qarış da əyməyə qoymur. Elə həmin gündən özünü məhəbbət yolunda fəda edən bülbülün adı "xarı-bülbül" qalır. Gül isə xarı-bülbül görkəmində çiçəklər açır.

Başqa bir əfsanədə isə gül ilə bülbülün məhəbbəti belə təsvir edilir: Bülbül bir çiçəyə aşiq olur və hər gün bu çiçəyin budağına qonub ona məhəbbət mahnısı ifa etmiş. Xar-böcək də çiçəyi bülbüldən ayırmaq üçün gəlib öz sevgi mahnısını oxuyur. Çiçək xarı rədd etmək istəyir. Acıqlanan xar-böcək də çiçəyin bir ləçəyini yeyir. Bunu gören bülbül fəryad qoparır. Bütün digər çiçəklər də bu fəryada qoşulur və tanrıya yalvarırlar ki, onların canını alsın, ancaq bu çiçəyə qıymasın. Çiçəklərin ah-naləsi qəbul olunur və beləliklə, bülbül və xar-böcək çiçəyə çevrilirlər. Çiçəyin ləçəkləri bülbülün qanadlarını, xar-böcək isə onun bədən hissəsini təşkil edirlər.

Qırğız yazıçısı E.Jurabekovun "Carçı bülbül" hekayəsi əsasında son zamanlar uydurulmuş başqa bir etimologiyaya əsasən isə, qədim türk bahadırlarından biri döyüş zamanı ağır yaralanır və bu xəbəri öz sevgilisinə çatdırmaq üçün qanlı köynəyinin bir hissəsini cırıb, carçı (xəbər aparan) bülbülün ayağına bağlayaraq, sevgilisinin yanına göndərir. Ancaq bu əfsanədə güldən heç bir söhbət getmədiyinə görə onu xarı-bülbül çiçəyi ilə əlaqələndirməyə də əsas yoxdur.

Xarı-bülbül bitkisi haqqında Azərbaycanda geniş yayılmış bir əfsanə də ondan ibarətdir ki, guya xarı-bülbül yalnız Şuşada bitir. Əslində isə xarı-bülbül endemik (məhdud arealda bitən) bitki olsa da, ona Azərbaycanın bir çox bölgələrində və dünyanın bir sıra ölkələrində rast gəlinir. Bu bitkiyə "Qafqaz qaş səhləbi" də deyilir və o, səhləbkimilər (Orchidaceae) fəsiləsindən olan bitki növüdür (latın dilində ona *Ophrys caucasica* deyilir). Azərbaycanda xarı-bülbül və onun növlərinə Şuşa və onun ətraf ərazilərində, Samur-Dəvəçi, Kür-Araz və Xəzərsahili ovalıqlar, Kür düzənliyi, Abşeron, Böyük Qafqazın cənub yamacı və Kiçik Qafqazın cənub rayonlarında rast gəlinir. Dünyada isə xarı-bülbül

çiçəyin yerində sanki üstü məxmər kimi naxışlarla örtülmüş bir "böcək" var. Belə təsəvvür yaranır ki, sanki "böcək" dördüncü ləçəyi yeyib, başını çiçəyin ortasına qoyub və buna görə də "böcəy" in başı görünür. Çiçəyin tam ortasında isə sanki bülbül oturub. "Bülbül"ün çiçyində də iki balaca ləçək var. Bu ləçəklər çiçəyin öz ləçəklərinin rəngindən bir azca tündür. Ardınca görünür ki, bu ləçəklər bülbülün qanadlarıdır".

"Xarı-bülbül" adındakı "xarı" sözü, göründüyü kimi, bülbülün epitetidir, deməli, o, bu güllün əlamətləri ilə bağlı olmalıdır.

Xarı-bülbül çiçəyinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, onda müxtəlif rənglər (yaşıl, sarı, qonur, bənövşəyi və s.) bir-birinə qarışır, hətta eyni bir ləçəyin aşağı hissəsində olan bənövşəyi rəng yuxarı hissəsində ağ rəngə çevrilir. Bülbülün sinəsindən aşağıda yerləşən "böcək" formalı hissədə isə hətta naxışlar da vardır. Yazıçı Ə.Vəliyev bitkilərdəki bu cür əlvanlığı belə təsvir edir: "Gün vurdurca ağacın yarpaqları rəngdən rəngə düşür, xara parçası kimi, bir anda cürbəcür rəngə çalır". Xara - üzərində öz materialından müxtəlif naxışları olan qalın və parlaq ipək parçaya deyilir. Ondən daha çox xalat və yorğan-döşək üzü düzəldilməsində istifadə edirdilər və bu bərdə həm yazılarımızın əsərlərində, həm də dastanlarımızda məlumat vardır. Məsələn, B.Bayramov yazır: "Ata-babamız öz üstünə çəkməyə mitil tapmayanda, xaradan qonaq yorğanı düzəltməyə bərdə".

İ.Hüseynov: "Xaradan uzun xalat geyinmiş bəstəboy, zərif bir qadın pilləkənə aşağı enirdi".

Aşıq Ələsgər: "Xaradan don, xas libasda, Şəddə üstə şalı gözəl".

Xara parçasını tərpəndə və ya ona müxtəlif bucaqlar altında baxanda, o, rəngdən rəngə düşərək bərq vurur. Bizə görə, məhz xara parçasına məxsus bu əlamətlərin xarı-bülbül çiçəklərində də olması səbəbilə ona "xarı-bülbül" (yəni "xara paltarlı bülbül") deyilmişdir. Başqa sözlə, bu çiçəyin ləçəklərinin əlvanlığı xara parçasına bənzədilmişdir. Xarı-bülbül ifadəsində "xara" sözünün "xarı" şəklində tələffüzü isə dilimizdəki ahəng qanununun tələbi ilə bağlıdır.